

Re-reading and Analysis of the Coins Minted in Shūshtar At the Astan Quds Razavi Museum

By Hamid Asadpour¹, Mīlad Khayyat², Mas'ūd Vali Arab³

Abstract:

Coins are not only sources for acquiring knowledge of the economic history, but they also cast light on the thoughts of the kings and emirs and their various religious policies. In the historical researches conducted in Iran, coins are considered to be primary sources of information; even the locally struck coins such as the ones minted in Shūshtar, which are the focus of this article, make valuable contributions to the researchers of the local history. Shūshtar, a city in Khūzistān province, has been a Dār al-Žarb (mint) from the Umayyad dynasty to the Qajar period and the coins struck in this city were made in the proximity to Qaysaria and the Tomb of Sayyid Muhammad Bāzār. The Astan Quds Razavi Museum, which is home to a great numismatic collection of the Islamic era, houses a collection of coins minted in Shūshtar. This article accumulated, identified and analyzed the coins of Shūshtar mint in the Astan Quds Razavi Museum. This research aims to answer the two questions of what the characteristics of the coins minted in Shūshtar are and what issues these coins address. The results of this research indicate that during the Būyid, Muzaffarid, Jalāyirid and Safavid dynasties, the rulers attached great importance to the city of Shūshtar and its surrounding countryside such as Dastwā and Askar Mukarram and the abundance of the coins struck there displays the economic status of this city.

This research was done using descriptive-analytical method, library resources and also coins in the Astan Quds Razavi Museum.

Keywords:

Shūshtar, Dastwā, Askar Mukarram, Tostir-min-al-Ahwaz, coin minting, Islamic governments.

1. Assistant Professor and Faculty Member of the Persian Gulf University, Bushehr-Iran

2. Researcher of Shūshtar folklore and traditional culture

milad.khayat1@yahoo.com

3. PhD in History of Iran (Islamic Era); the History Department of the Faculty of Human Sciences, the Persian Gulf University, Bushehr-Iran

بازخوانی و تحلیل سکه‌های ضرب شهر شوشتر موجود در موزه آستان قدس رضوی

حمید اسدپور، میلاد خیاط، مسعود ولی عرب^۲

۱ چکیده

سکه‌ها تنها برای آگاهی از تاریخ اقتصادی نیستند، بلکه با مطالعه آن‌ها می‌توان به اندیشه پادشاهان و امیران و سیاست‌های مذهبی مختلف آنان پی برد. سکه‌ها در پژوهش‌های تاریخی ایران، جایگاه ارزشمندی دارند؛ همچنان‌که در زمینه تاریخ محلی شوشتر نیز یاری‌رسان پژوهشگرانند. شوشتر در استان خوزستان، از جمله شهرهای ایران است که از دوره امویان تا زمان قاجاریکی از دارالضرب‌ها به شمار می‌رفته و دارالضرب آن در نزدیکی قیصریه و مقام امامزاده سید محمد بازار قرار داشته است. موزه آستان قدس رضوی از جمله موزه‌هایی است که به‌عنوان گنجینه بزرگ و باارزش و به‌لحاظ داشتن سکه‌های دوران اسلامی و از جمله سکه‌های شوشتر دارای اهمیت فراوان است. این پژوهش ابتدا به شناسایی و گردآوری و سپس به تحلیل سکه‌های شوشتر موجود در موزه آستان قدس رضوی پرداخته است و در پی پاسخ این پرسش است که سکه‌های ضرب شوشتر چه ویژگی‌هایی دارد و نشان‌دهنده چه موضوعاتی است؟ با توجه به سکه‌های ضرب شوشتر موجود در موزه آستان قدس رضوی، می‌توان به این نتیجه رسید که شهر شوشتر (و توابع آن مثل دستوا و عسکر مکرّم) در دوره حکومت فرمانروایان آل بویه، مظفریان، جلایریان و صفویان بیشترین اهمیت را برای حاکمان این سلسله‌ها داشته و سکه‌های فراوان این دوره‌ها، نشان‌دهنده جایگاه اقتصادی این شهر بوده است. در این پژوهش از روش توصیفی - تحلیلی به کمک منابع کتابخانه‌ای و سکه‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی استفاده شده است.

۱ واژگان کلیدی

شوشتر، دستوا، عسکر مکرّم، تسترمن الاهواز، ضرب سکه، حکومت‌های اسلامی از آغاز حکومت آل بویه تا پایان دوره صفوی.

۱. حمید اسدپور: استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر.

۲. میلاد خیاط: نویسنده مسئول، پژوهشگر فرهنگ شوشتر.

۳. مسعود ولی عرب: دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس بوشهر.

۱. مقدمه

شوشتر یکی از کهن شهرهای ایران محسوب می‌شود که در دوران پیش از اسلام و پس از آن، تاریخ سیاسی - اقتصادی پرفراز و نشیبی داشته و از نظربافت پارچه‌های ابریشمی و تجارت آن در دوره ساسانیان شهره جهانیان بوده است. جایگاه مهم و اعتبار این شهر را در دوره ساسانی، خصوصاً در دوره شاپور اول (۲۴۰-۲۷۱ م) می‌توان از توجه این پادشاه به عمران و آبادی شوشتر دریافت. او پل‌ها و سدهای مختلفی همچون پل شادروان، پل لشکر، بند میزان، بنداک، بند شرابدار، بند ماهی‌بازان، بند دختر را در این شهر ساخت. در دوره اسلامی و در دوره امویان، از اهمیت دستوا آگاه می‌شویم که به عنوان دارالضرب شناخته می‌شده و سکه‌هایی از دستوا بین سال‌های ۹۰-۹۶ هجری یافت شده است. در دوره قدرت‌گیری آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ ه.ق) شوشتر رونق ویژه یافته و ضرب سکه‌های متعدد توسط امیران بویه‌ای (علی، حسن، احمد و عزالدوله) دلالت بر اهمیت این شهر برای حاکمان این دوره داشته است. از دوره مغول و ایلخانان (۶۱۶-۷۳۶ ه.ق) به عنوان دوره افول کشاورزی و به تبع آن اقتصاد ایران یاد کرده‌اند. سکه‌های ضرب شوشتر در این دوره وجود داشته و خصوصاً از زمان حکومت ابوسعید (۷۱۷-۷۳۶ ه.ق) سکه‌ای باقی مانده که در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

از دوره آل مظفر (۷۱۸-۷۹۵ ه.ق) سکه‌های زیادی ضرب شوشتر وجود دارد و حاکمان مظفری جایگاه و اهمیت این شهر را تقریباً به دوره آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ ه.ق) بازگردانده‌اند. عصر صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ ه.ق) دوران درخشانی در تاریخ سیاسی - اقتصادی شوشتر بوده است. سکه‌های متعددی از شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق)، شاه طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق)، شاه اسماعیل دوم (۹۸۴-۹۸۵ ه.ق)، شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) یافت شده که ضرب شوشتر است و این نشان از جایگاه و اهمیت این شهر، در آن دوران دارد.

۲. پیشینه پژوهش

شیرین بیانی از جمله افرادی است که در اثر خود تحت عنوان تاریخ سکه از قدیمی‌ترین ازمنه تا دوره ساسانیان به موضوع سکه‌ها اشاره کرده است (بیانی، ۱۳۷۰). بابلون به سکه‌های هخامنشی توجه داشته است. (بابلون، ۱۳۵۸) عزیزی یوسف‌کنند در پژوهش خود تحت عنوان بررسی سکه‌های اشکانی موجود در موزه ملک به موضوع سکه‌های این دوره اشاره کرده است (عزیزی یوسف‌کنند، ۱۳۹۸: ۴۳-۵۲).

تورج دریایی از جمله پژوهشگرانی است که به موضوع سکه‌ها در دوره ساسانی پرداخته است (دریایی، ۱۳۹۷: ۱۰۱-۱۴۰؛ همو، ۱۳۹۲: ۲۵-۴۳). فرای در کتاب تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه در فصل جداگانه‌ای به موضوع سکه نیز پرداخته است (فرای، ۱۳۶۳: ۳۱۵-۳۲۹). یاراحمدی به سکه‌های مغول توجه کرده است (یاراحمدی، ۱۳۸۹: ۳۹-۴۲). سرفراز و آورزمانی پژوهشی تحت عنوان سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه داشته و تا دوره زندیه این سکه‌ها را بررسی کرده‌اند (سرفراز، آورزمانی، ۱۳۹۱). محمد مشیری از دیگر پژوهشگرانی است که به موضوع سکه‌های دوره آقامحمدخان قاجار پرداخته است (مشیری، ۱۳۵۱)، اما تاکنون موضوع سکه‌های شوشتر موجود در موزه آستان قدس رضوی مورد واکاوی قرار نگرفته و این پژوهش بر آن است تا به این هدف دست یابد.

۳ | معرفی مختصر موزه آستان قدس رضوی

در سال ۱۳۱۶ سنگ بنای اولین موزه آستان قدس رسماً گذاشته شد. ساختمان موزه در قطعه زمینی به مساحت ۵۷۰۰ و زیربنای ۱۰۳۴ مترمربع، در سه طبقه در سال ۱۳۲۴ افتتاح شد. در سال ۱۳۵۵ ش، قرارداد ساخت بنای جدید موزه و کتابخانه آستان قدس بسته شد. عملیات ساخت و تجهیز ساختمان موزه و کتابخانه و خزانه در سال ۱۳۵۶ ش خاتمه یافت.

در دهه ۱۳۷۰ ش هم‌زمان با انتقال کتابخانه مرکزی به ساختمان جدید، فضای قدیم کتابخانه با تغییرات و طراحی جدید به موزه اضافه گردید و با ساخت رواق امام خمینی (ره) در محل صحن موزه ورودی ساختمان موزه تغییر یافت.

در دهه ۱۳۸۰ ش ساختمان جدیدی در سه طبقه به مساحت ۶۶۴۷ مترمربع به‌طور اختصاصی برای موزه فرش طراحی و از طریق تالار ورودی باشکوهی به ساختمان اصلی موزه الحاق گردید. همچنین پس از تعمیر حمام شاه، فضای آن از سال ۱۳۸۵ ش به موزه مردم‌شناسی اختصاص یافت.

پس از انقلاب اسلامی به سبب اهمیت و تنوع اشیای موزه، این اشیاء در گنجینه‌های تخصصی ساماندهی شد که یکی از این گنجینه‌ها به نمایش مجموعه‌ی سکه‌ها اختصاص یافته است. در این مجموعه سکه‌های دوره‌های سلوکی، اشکانی، ساسانی و سکه‌های عصر اسلامی مانند دوره عباسی، سلجوقی، صفوی و دو عدد سکه نقره ولایتعهدی حضرت رضا علیه السلام و جز آن تا عصر حاضر به نمایش درآمده است (کفیلی، ۱۳۹۳: ۵۴۸ تا ۵۵۴).

۴ | معرفی مختصر شهرستان شوشتر

شوشتر از جمله شهرهای کهن ایران محسوب می‌شود که تاریخ پرفراز و نشیبی داشته و در دوره ایلام وجود داشته است (مجیدزاده، ۱۳۷۰: ۶). با توجه به وجود نهر دستکند داریان (داریون) در شوشتر برخی قدمت این نهر دستکند را به دوره هخامنشیان نسبت می‌دهند و با پیدا شدن تابوت‌ها و سکه‌هایی از دوره الیمایی در گالاک شوشتر گمانه‌زنی‌ها مبنی بر اهمیت این شهر در دوره الیمایی (معاصر اشکانیان) افزایش یافته است (رهبر، ۱۳۷۳) و در عصر ساسانیان، دوره درخشان تاریخ شوشتر در دوره باستان آغاز شده و اقدامات شاپور اول (۲۴۰-۲۷۱ م) در شوشتر نشان از اهمیت زیاد این شهر برای ساسانیان داشته است (کریستن سن، ۱۳۶۸: ۳۱۲).

با ظهور اسلام و شروع فتوحات اسلامی، شوشتر مقاومت بسیار زیادی کرد و حدود ۱۸ ماه، اعراب مسلمان پشت دروازه‌های این شهر ماندند و دژ مستحکم شوشتر در این مقاومت تأثیر داشت. هرمان حاکم شوشتر بعد از ماه‌ها مقاومت، چاره‌ای جز صلح نداشت (دینوری، ۱۳۸۳: ۱۶۶). زمان حکومت امویان، دوره‌ای بوده که شوشتر به‌عنوان یکی از دارالضرب‌های خلافت اسلامی شناخته شد. طبری از جمله نویسندگانی است که به رویدادهای سال ۹۰ هجری پرداخته و در این سال به مستقر شدن حجاج بن یوسف در رستقباد، (عسکر مکرّم) حکایت دارد (طبری، ۱۳۸۷/۴۴۸) بحرانی پور در مقالات خود به شهر عسکر مکرّم اشاره‌های ارزنده‌ای کرده است (بحرانی پور، ۱۳۹۴: ۱-۲۸، همو، ۱۳۹۴: ۵-۳۳).

۵. سکه ضرب شوشتر در دوره امویان (۴۱-۱۳۲ ه.ق.) موجود در موزه آستان قدس رضوی

بنی اموی از سال ۴۱ ه.ق تا سال ۱۳۲ ه.ق بر ایران و جهان اسلام، فرمانروایی کردند. یکی از خلفای بنی امیه، ولید بن عبدالملک نام داشت که بین سال‌های ۸۶-۹۶ هجری در قدرت بود. سکه‌های ضرب «دستوا» بین سال‌های ۹۰-۹۶ هجری یافت شده است. در موزه آستان قدس رضوی یک سکه از این دوره وجود دارد و تاریخ ضرب آن ۹۰ هجری است. سرفراز و آورزمانی بر این باور هستند که در دوره اموی هشتاد ضرابخانه وجود داشته و دستوا یکی از آن‌ها بوده است (سرفراز، آورزمانی، ۱۳۹۱: ۱۵۲).

تصویر شماره ۱

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۱۰۱۶ ر ۲) نگهداری می‌شود
مشخصات سکه	ضرب، در زمان حکومت ولید بن عبدالملک اموی (۸۶-۹۶ ه.ق)
تاریخ ضرب	سال ۹۰ هجری
محل ضرب	دستوا (شوشتر)
جنس سکه	نقره
بهاء اسمی	درهم
وزن برحسب گرم	۲/۵۳
شرح کتیبه روی	لا اله الا الله وحده لا شریک له
در حاشیه سکه	بسم الله ضرب هذا الدرهم بدستوا فی سنه تسعین
شرح کتیبه پشت سکه	الله احد الله الصمد لم یلد ولم یولد ولم یکن له کفوا احد
در حاشیه پشت سکه	محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق و لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون

جدول شماره ۱

سرفراز، آورزمانی، براین بار هستند که با یافتن حتی یک سکه، بخش فراموش شده‌ای از این دوره حکومتی ممکن است یافت شود (سرفراز، آورزمانی، ۱۳۹۱: ۳). در مورد دستاویز این مطلب صدق می‌کند و با شناخت سکه‌های این بخش، تاریخ حیات اقتصادی آن تا حدودی آشکار می‌شود.^۱

۱.۶. سکه‌های ضرب شوشتر در دوره آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ ه. ق.) موجود در موزه آستان

قدس رضوی

حکومت آل بویه حدود ۱۲۷ سال در قدرت ایران نقش آفرین بودند. علی (عمادالدوله)، حسن (رکن‌الدوله) و احمد (معزالدوله) در مناطق مختلف ایران و عراق قدرت را در اختیار گرفتند. حکومت آل بویه در دوره عضدالدوله پسر حسن (رکن‌الدوله)، به اوج قدرت و عظمت رسید و بعد از او، به سوی انحطاط گام نهاد. (فقیهی، ۱۳۸۷: ۱۶-۱۷؛ فرای، ۱۳۸۷: ۲۵۰-۲۵۱)

لمبتن، ریشه خاندان آل بویه را در طبرستان و گیلان جسته و این خاندان ارتباط تنگاتنگی با تشیع داشته‌اند. (لمبتن، ۱۳۷۲: ۷-۹) کرم‌براین باور است که دوره آل بویه، دوره‌ای است که با احیای پل‌ها و نهرها و چشمه‌ها و سیل بندها، تلاش برای احیای کشاورزی شده است و با بالا بردن امنیت در شهرها و روستاها، تجارت گسترش پیدا کرد. او در ادامه اشاره می‌کند که ارزش دینار در عراق و جنوب غربی ایران بعد از سال ۳۵۰ ه. ق کم‌کم رو به کاهش نهاد و این یکی از نشانه‌های ضعف اقتصادی آل بویه بوده است. (کرم، ۱۳۷۵: ۸۷، ۱۹۴، ۳۷۷) ترکمنی آذر، جنگ‌های پیاپی امیرصمصام‌الدوله (۳۷۹-۳۸۸ ه. ق.) با امیربهاء‌الدوله (۳۸۸-۴۰۳ ه. ق.) را یکی از دلایل ضعف اقتصادی - سیاسی آل بویه دانسته و معتقد است که این جنگ‌ها، امنیت و تجارت را با خطرات زیادی مواجه کرده بود. (ترکمنی آذر، ۱۳۸۸: ۱۴۳).

از دوره آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ ه. ق.) سه سکه ضرب شهر شوشتر در موزه آستان قدس رضوی وجود دارد. این سکه‌ها نشان‌دهنده اندیشه‌های حاکمان بویه‌ای و جایگاه اقتصادی این شهر در آن دوره بوده است.

سفرنامه‌نویسان و جغرافی‌دانان مختلفی از اوضاع اقتصادی شهر شوشتر در قرن چهارم، گزارش‌هایی داده‌اند و این گزارش‌ها، دلالت بر آبادی و رونق کشاورزی در این شهر بوده است. در این گزارش‌ها، آمده است که شوشتر به عنوان بهشت خوزستان محسوب می‌شده و محصولات کشاورزی مختلفی در این شهر، کشت می‌شده و درختان مختلفی داشته است و به نقاط دیگر ایران برده می‌شده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۶۰۳-۶۱۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۵-۲۸؛ ابودلف، ۱۳۵۴: ۸۹؛ لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۵۵).

۱. لازم به توضیح است در موزه‌های دیگر تصاویری از سکه ضرب شوشتر مربوط به سال‌های دیگر حکومت امویان نیز موجود است. ولی به دلیل اینکه پژوهش حاضر در رابطه با تحلیل و بررسی سکه‌های ضربی شوشتر مرتبط با موزه آستان قدس رضوی بود از این سکه در پژوهش بهره‌گیری شد.

تصویر شماره ۲

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۱۰۵۲ ر ۸۱) نگهداری می شود
مشخصات سکه	علی و احمد فرمانروایان آل بویه
تاریخ ضرب	سال ۳۳۴ هجری
محل ضرب	تستر من الاهواز (شوشتر)
جنس سکه	نقره
بهاء اسمی	درهم
وزن برحسب گرم	۱/۷۵
شرح کتیبه روی	لااله الا الله وحده لا شریک له احمد بن بویه
در حاشیه سکه	بسم الله ضرب هذا الدرهم بتستر من الاهواز سنه اربع و ثلاثین و ثلاثه منه
شرح کتیبه پشت سکه	الله محمد رسول الله المستکفی بالله علی بن بویه
در حاشیه پشت سکه	محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق و لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون

جدول شماره ۲

تصویر شماره ۳

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۶۹۴ ر ۱۳۹) نگهداری می‌شود.
مشخصات سکه	حسن (رکن الدوله) و احمد (معزالدوله) فرمانروایان آل بویه
تاریخ ضرب	سال ۳۴۷ هجری
محل ضرب	تستر من الاهواز (شوشتر)
جنس سکه	نقره
بهای اسمی	درهم
وزن برحسب گرم	۳/۷۱
شرح کتیبه روی	لااله الا الله وحده لا شریک له احمد بن بویه
در حاشیه سکه	بسم الله ضرب هذا الدرهم بتستر من الاهواز سنه سبعة و اربعین و ثلاثه منه لله الامر من قبل و من بعد
شرح کتیبه پشت سکه	محمد رسول الله المستکفی بالله علی بن بویه
در حاشیه پشت سکه	محمد رسول الله و سلم المطیع لله رکن الدوله ابوعلی بویه

جدول شماره ۳

تصویر شماره ۴

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س خ ۱۰۱۴ ر ۱۶) نگهداری می شود.
مشخصات سکه	عزالدوله بختیار فرمانروای آل بویه
تاریخ ضرب	سال ۳۵۶ هجری
محل ضرب	تستر من الاهواز (شوشتر)
جنس سکه	نقره
وزن برحسب گرم	۳ / ۳۰
شرح کتیبه روی	لااله الا الله وحده لا شریک له معزالوله ابوالحسین (احمد) عزالدوله ابومنصور بویه
در حاشیه سکه	بسم الله ضرب هذا الدرهم بتستر من الاهواز سنه ست و خمسين و ثلاثه مائه
شرح کتیبه پشت سکه	الله محمد رسول الله صلى الله عليهم و سلم المطيع بالله ركن الدوله على بن بويه
در حاشیه پشت سکه	محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق و ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

جدول شماره ۴

۷ | سکه‌های ضرب شوشتر در دوره ایلخانان (۶۱۶-۷۳۵ ه.ق) موجود در موزه آستان قدس رضوی

هجوم مغولان به ایران در سال ۶۱۶ ه.ق. آغاز شد و به شکست سلطان محمد خوارزمشاه انجامید. حکومت خوارزمشاه، علاوه بر حمله مغول، از درون دچار اختلافات و دو دستگی‌های زیادی بود و با مرگ سلطان محمد خوارزمشاه، این اختلافات شعله‌ور شد به طوری که وحدت نظری برای جانشینی او وجود نداشت. بعدها ایلخانان ایران، خود را از خان بزرگ مغول ساکن پایتخت چین مستقل اعلام کردند. آخرین ایلخان قدرتمند ایران ابوسعیدخان بود که بین سال‌های ۷۱۶-۷۳۶ ه.ق. در قدرت بود. از این سلطان سکه‌های متعددی وجود دارد که ضرب شوشتر است و در موزه آستان قدس رضوی یک سکه ضرب شوشتر وجود دارد.

هجوم مغولان به ایران آثار زیان بار فراوانی داشت از جمله در امور کشاورزی که وضعیت را سخت‌تر و پیچیده‌تر کرد. برخی پژوهشگران بر این باورند که دوره مغول و ایلخانان، دوره‌ای است که زیرساخت‌های کشاورزی از بین رفت و روستانشینان از روستا فرار کردند و زندگی خانه‌به‌دوشی و ایل‌نشینی گسترش یافت و در مجموع دوره مغول و ایلخانان را، دوره افول کشاورزی در ایران دانسته‌اند؛ اما یک دوره کوتاه و زودگذر در این دوره وجود داشت و آن دوره حکومت غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ ه.ق) بود که تا حدودی کشاورزی جان تازه‌ای گرفت و مالیات‌ها، اصلاح شد اما با مرگ غازان خان در سال ۷۰۳ ه.ق، دوباره اوضاع به همان وضع نابسامان پیش از او برگشت. (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۶۴؛ لین، ۱۳۸۹: ۱۹؛ رضوی، ۱۳۸۹: ۹ - ۱۹۷-۲۱۰؛ لمبتن، ۱۳۷۲: ۱۴۵-۱۵۰-۱۵۳-۱۵۴؛ همو، ۱۳۶۲: ۱۷۳-۱۷۵-۲۲۰؛ فراگنر، ۱۳۷۹: ۲۲۱-۲۲۲؛ بیانی، ۱۳۸۹: ۲۱۸-۲۱۹)

تصویر شماره ۵

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۶۶۹ ر ۷۶) نگهداری می شود.
مشخصات سکه	سلطان ابوسعید خان (۷۳۶-۷۱۶ ه.ق)، ایلخانان مغول
تاریخ ضرب	سال ۷۳۳ هجری
محل ضرب	شوشتر
جنس سکه	نقره
بهای اسمی	دو درهم
برحسب گرم	وزن ۲/۷۴
شرح کتیبه روی	ضرب فی السلطان العالم العادل ضرب بوسعید شوشتر خلد ملکه
در حاشیه سکه	-
شرح کتیبه پشت سکه	لااله الا الله محمد رسول الله
در حاشیه پشت سکه	ابوبکر، عمر، عثمان، علی.

جدول شماره ۵

۸. سکه های ضرب شوشتر در دوره آل مظفر (۷۱۸-۷۹۵ ه.ق) موجود در موزه آستان قدس رضوی

آل مظفر فرزندان امیرمبارزالدین محمد از نسل امیر غیاث الدین حاجی از مردم خواف خراسان بودند. بنیان گذار این سلسله امیرمبارزالدین محمد، در سال ۷۱۷ ه.ق در دوران ابوسعید بهادرخان به حکومت میبند منصوب شد و در سال ۷۱۸ ه.ق به حکومت ناحیه یزد رسید و تا سال ۷۵۹ ه.ق در قدرت بود و بعد از او فرزندانش به قدرت رسیدند و در سال ۷۹۵ ه.ق این حکومت توسط تیمور گورکانی از بین رفت. (کتبی، ۱۳۶۴: ۱۳۳-۱۳۴-۱۶۸؛ یزدی، ۱۴۰۰: ۲-۱)

تصویر شماره ۶

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۲۰۹ ر ۲) نگهداری می شود.
مشخصات سکه	شاه شجاع (۷۵۹-۷۸۶ ه.ق) مظفری
تاریخ ضرب	-
محل ضرب	شوشتر
جنس سکه	نقره
بهای اسمی	تنکه
وزن برحسب گرم	۱/۷۱
شرح کتیبه روی	امیرالمؤمنین المطاع شاه شجاع خلدالله ملکه
در حاشیه سکه	-
شرح کتیبه پشت سکه	لااله الا الله محمد رسول الله
در حاشیه پشت سکه	-

جدول شماره ۶

تصویر شماره ۷

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۲۰۹ ر ۲) نگهداری می شود.
مشخصات سکه	شاه منصور (۷۹۰-۷۹۵ ه. ق) مظفری
تاریخ ضرب	-
محل ضرب	شوشتر
جنس سکه	نقره
بهای اسمی	دو دینار
وزن برحسب گرم:	۱/۱۴
شرح کتیبه روی	الواثق بالملک الغفور شاه منصور
در حاشیه سکه	-
شرح کتیبه پشت سکه	-
در حاشیه پشت سکه	لااله الا الله محمد رسول الله ابوبکر، عمر، عثمان، علی

جدول شماره ۷

۹. جلایریان (۷۴۰-۸۳۵ ه. ق.) و ضرب سکه در شوشتر

از جمله حاکمان جلایری که در شوشتر به ضرب سکه پرداخته، جلال الدین حسن بوده است. او بین سال‌های ۷۷۶ تا ۷۸۴ ه. ق. در قدرت بود. آل جلایر با مظفریان همیشه در جنگ و گریز بودند و با آمدن تیمور وضعیت این حکومت رو به ضعف نهاد. جعفری در پژوهش خود از درگیرهای میان آل جلایر و قراقویونلوها اشاره دارد که یکی از شهرهایی که بر سر آن درگیر بوده‌اند شوشتر بوده است (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۲۵۳-۲۵۴).

تصویر شماره ۸

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۱۱۰۷ ر ۱۰۴) نگهداری می‌شود.
مشخصات سکه	جلال‌الدین حسین جلایری (۷۷۶-۷۸۴ ه.ق)
تاریخ ضرب	-
محل ضرب	شوشتر
جنس سکه	نقره
بهای اسمی	دینار
وزن برحسب گرم	۱/۴۰
شرح کتیبه روی	السلطان الاعظم جلال‌الدین حسین‌خان خلد ملکه ضرب شوشتر
در حاشیه سکه	-
شرح کتیبه پشت سکه	لااله الا الله محمد رسول الله
در حاشیه پشت سکه	ابوبکر، عمر، عثمان، علی

جدول شماره ۸

۱۰۱. ضرب سکه در شوشتر در دوره مشعشعیان (۸۴۰-۹۱۵ ه.ق)

پژوهشگران مختلفی درباره حکومت محلی سادات مشعشعی در خوزستان مطالبی ذکر کرده‌اند. (کسروی، ۱۳۸۵؛ رنجبر، ۱۳۸۷) حکومت مشعشعیان هم‌زمان با دوران شاهرخ تیموری (۸۰۷-۸۵۰ ه.ق) در عراق و خوزستان به مرور زمان قدرتمند شدند و تا ظهور صفویان در اوج قدرت بودند؛ اما با شروع سلطنت شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق) حکومت‌های محلی توسط او سرکوب شدند و مشعشعیان هم‌چنین سرنوشتی داشتند.

۱۱۱. سکه ضرب شوشتر در دوره صفویان (۹۰۷-۱۱۳۵ ه.ق) موجود در موزه آستان

قدس رضوی

حکومت صفوی حدود دویست سال در ایران قدرت را در اختیار داشت. پادشاهان مقتدری همچون شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق) و شاه تهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق) و شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) در این دوره به حکومت رسیدند و برخی از پژوهشگران ظهور صفوی را نقطه عطفی در تاریخ ایران بعد از اسلام دانسته‌اند (سیوری، ۱۳۸۸: ۹).

دوران حکومت شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۰۲ ه.ق) دوران شکوفایی صفویان و ایران بود. او ناامنی و آشوب‌ها را در سراسر ایران به پایان رساند. امنیت راه‌ها را برقرار کرد و تجارت و بازرگانی را گسترش داد. دوران شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۰۲ ه.ق) زمانی است که جهانگردان و سفرنامه‌نویسانی از اروپا در ایران حضور داشته و اوضاع اقتصادی - اجتماعی ایران را گزارش کرده‌اند. از این پادشاه مقتدر، سکه‌های مختلفی ضرب شوشتر وجود دارد و فقط یک سکه از آن‌ها در موزه آستان قدس رضوی موجود است.

شوشتر در دوره صفویان و خصوصاً در دوره شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۰ ه.ق) از نظر توسعه شهری (مثل ساخت بازار قیصریه در سال ۱۰۰۲-۱۰۰۸ ه.ق)؛ احداث روستاهای جدید (مهدی‌آباد، نجف‌آباد، حسام‌آباد، علی‌آباد، دولت‌آباد، شاه‌آباد، فتح‌آباد)؛ وجود خاندان‌های حاکم (مروجان عمران و آبادی و ساخت، بازسازی و مرمت پل‌ها و بندهایی مانند پل شاه علی، پل گرگر، پل شادروان، بند میزان، بند ماهی‌بازان و...) و همچنین به لحاظ حضور گروه‌های مختلف (سادات و گرجی‌ها، چرکس‌ها، افشارها و...) شکوه و رونقی خاص یافت.

در دوره صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ ه.ق) بنا به کتاب‌های تاریخی که وجود دارد شوشتر عصر درخشانی را پشت سر گذاشت. به‌طور کلی محلات شهر شوشتر به دو بخش (۱. دستوا یا موگهی) و (۲. گرگریا کهواز) تقسیم می‌شد، ریاست محله دستوا (موگهی) بر عهده خاندان کلانتر و ریاست محله گرگر (کهواز) بر عهده خاندان مرعشی بوده است.

در دوره اول صفوی، حاکمان شوشتر بیشتر از ایل‌های افشار، شاملو، استاجلو و ذوالقدر بوده‌اند. (۹۳۲-۱۰۰۲ ه.ق) و حکومت آن‌ها در شوشتر بسیار زودگذر و عموماً دو تا سه سال در مقام والی شوشتر بوده‌اند و در دوره دوم صفوی حاکمان این شهر بیشتر از خاندان‌های چرکس، جغتای، گرجی و... بوده‌اند. (۱۱۴-۱۱۳۵ ه.ق) بوده‌اند. یک استثنا وجود دارد و آن حکومت میر رشیدالدین پسر میر عبدالوهاب از خاندان مرعشی در سال ۹۸۵ ه.ق بود.

تصویر شماره ۱۰

مشخصات سکه

در موزه آستان قدس رضوی	با شماره (س ۶۶۹ ر ۱۳۲) نگهداری می شود.
مشخصات سکه	فرمانروایی شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ه. ق.)
تاریخ ضرب	سال ۱۰۰۵ ه. ق.
محل ضرب	شوشتر
جنس سکه	نقره
بهای اسمی	محمدی
وزن برحسب گرم	۳/۵۷
شرح کتیبه روی	بنده شاه ولایت عباس ضرب شوشتر ۱۰۰۵
در حاشیه سکه	-
شرح کتیبه پشت سکه	لااله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله
در حاشیه پشت سکه	-

جدول شماره ۱۰

۱۲۱. تبیین و تحلیل سکه‌های ضرب شوشتر موجود در موزه آستان قدس رضوی

تمام سکه‌های ضرب شوشتر موجود در موزه آستان قدس رضوی، از جنس نقره است. شوشتر در دوره اسلامی به نام‌های مختلفی شهرت داشته، از جمله در دوره امویان به دستوا مشهور بوده است. همان‌گونه که پیش از این گفتیم، شوشتر توابعی داشته است که باستان‌شناسان سعی داشته‌اند مکان دقیق آن‌ها را شناسایی کنند. عسکر مکرّم و بسیاری از پژوهشگران آن را در محل رُستَقباد (رستم کواد) دوره ساسانی دانسته‌اند. (عطایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۱۳-۱۳۰) دستوا هم یکی دیگر از توابع شوشتر بوده است. در دوره آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ ه.ق.)، از عنوان «تستر من الاهواز» استفاده شده که نشان‌دهنده اهمیت بیشتر اهواز و شناخته‌تر بودن این شهر، نسبت به شوشتر است. اهمیت شهر اهواز در قرن پنجم هجری بسیار کمتر شده و شوشتر جای آن را گرفته بود. در دوره ایلخانان و آل جلایر خبری از عنوان «تستر» نیست و تمام مورخان از نام شوشتر استفاده کرده‌اند. در زمان مشعشعیان که سادات قدرت را در اختیار دارند باز، از نام شوشتر استفاده شده است. صفویان هم بر روی سکه‌های خود، نام شوشتر را آورده‌اند و در دوره قاجار، سکه‌هایی از فتحعلی شاه موجود است که «ضرب دارالمؤمنین شوشتر» بر آن حک شده است.

سکه‌ها، از تحولات سیاسی نیز خبر می‌دهند. به عنوان مثال از سکه‌های ضرب شوشتر در دوره آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ ه.ق.) متوجه تغییرات سیاسی در حکومت بنی عباس می‌شویم. برای مثال سکه‌های ضرب شوشتر سال ۳۳۴ و ۳۴۷ ه.ق. خلیفه رالمستکفی و سکه ضرب شوشتر سال ۳۵۶ ه.ق. خلیفه عباسی رالمطیع بالله معرفی کرده است. از دیگر نشانه‌های تغییرات اقتصادی در دوره یادشده، به وزن سکه‌ها می‌توان اشاره کرد. در آغاز حکومت آل بویه (۳۲۱-۴۴۸ ه.ق.)، سکه ضرب شده در شوشتر به سال ۳۳۴ ه.ق.، متوجه این نکته می‌شویم که وزن سکه ۱/۷۱ گرم بوده، اما سکه‌ای ضرب سال ۳۴۷ ه.ق.، وزنش ۳/۷۱ گرم نقره و سکه ضرب سال ۳۵۶ ه.ق.، وزنش ۳/۳۰ گرم نقره است. این نشان می‌دهد از نظر اقتصادی فراز و نشیب‌هایی وجود داشته و میزان قدرت حاکمان آل بویه با شرایط اقتصادی رابطه مستقیم داشته است.

با مقایسه سکه‌های حکومت آل مظفر، مثلاً دوران شاه شجاع (۷۸۶-۷۵۹ ه.ق.) با دوان شاه منصور (۷۹۰-۷۹۵ ه.ق.)، متوجه نکاتی می‌شویم:

الف) شوشتر برای خاندان مظفری اهمیت فراوان داشته و همواره سعی داشته‌اند آن را برای خود نگهدارند؛ و از حکومت شاه شجاع و شاه منصور، سکه‌های ضرب شوشتر یافت شده که نشان‌دهنده تسلط حاکمان این دوره، بر این شهر بوده است.

ب) سکه‌های شاه شجاع (۷۵۹-۷۸۶ ه.ق.) ضرب شوشتر، وزنش ۱/۷۱ گرم نقره و در زمان شاه منصور، وزن سکه ۱/۱۴ گرم نقره بوده که نشان می‌دهد اوضاع اقتصادی در زمان شاه شجاع بهتر از دوره شاه منصور بوده است. از سکه‌های ضرب شوشتر در دوره‌های آل جلایر و آل مشعشع، این نکته به ذهن می‌رسد که حیات اقتصادی - سیاسی شوشتر در این دوران، وابسته به اوضاع عراق عرب بود و شوشتر تأثیر بیشتری از منطقه یادشده، پذیرفته بود و تحولات این منطقه، بر اوضاع امنیتی - اقتصادی شوشتر همواره اثرگذار بوده است.

سکه ضرب شوشتر در دوره صفوی، این نکته را یادآور می‌شود که دوره شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق.) دوران درخشانی برای ایران و شوشتر بوده است و در سال‌های آغازین حکومت این پادشاه (۱۰۰۵ ه.ق.) سکه‌های باکیفیت و با وزن بالایی از نقره ضرب می‌شده است و احتمال فراوان دارد که در سال‌های پایانی این پادشاه اوضاع اقتصادی رونق بیشتری گرفته باشد.

از دیگر مطالبی که از سکه‌های ضرب شوشتر موجود در موزه آستان قدس رضوی می‌توان پی برد شعائر مذهبی و اعتقادی حاکمان مختلف است؛ زیرا در دوره بنی‌امیه (۱۳۲-۴۱۰ ه.ق.) که شعار اسلامی مدنظر است به نوعی می‌خواهند به خلافت اموی، رنگ اسلامی ببخشند. در دوره آل بویه، علی‌رغم تشیع آن‌ها، بر روی سکه‌هایشان، نمادهای تشیع دیده نشد و در دوره ایلخانان بعد از دوره‌ای که اولجایتو، تشیع را رسمی کرد، مجدداً سکه‌ها به گونه‌ای ضرب شده که نشان می‌دهد ابوسعید (۷۱۷-۷۳۶ ه.ق) آخرین ایلخانان مقتدر، مذهب اهل سنت را اختیار کرده است؛ و سکه‌ای ضرب شوشتر در دوره مشعشعیان دلالت بر این دارد که آن‌ها علی‌رغم اینکه شیعه بودند بر روی سکه خود، نشانی از تشیع را حک نکرده‌اند؛ و همچنین عبارت «خلد ملکه» از دوره ایلخانان تا دوره مشعشعی بر روی سکه‌ها نقش بسته بود. از دوره صفوی یک سکه ضرب شوشتر در موزه آستان قدس رضوی وجود دارد که ضرب سال ۱۰۰۵ ه.ق و در دوره شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۱۵ ه.ق) است. با توجه به این سکه می‌توان دریافت که شاه صفوی، اعتقاد تشیع خود را بر روی سکه‌ها نقش کرده و عبارت‌های «بنده شاه ولایت عباس» و «علی ولی‌الله» را بر روی سکه آورده است.

۱۳۱. نتیجه‌گیری

شوشتر از کهن‌ترین شهرهای ایران محسوب می‌شود که از دوره ایلام تاکنون، شهریت خود را حفظ کرده و همواره جایگاه ارزشمندی در خوزستان داشته و حیات اجتماعی این شهر از دوره باستان همواره استمرار داشته است. موقعیت شوشتر به عنوان حاکم‌نشین خوزستان در ادوار مختلف تاریخی باعث شده که در این شهر از دوره امویان تا قاجاریان، سکه‌هایی یافت شود که ضرب این شهر بوده است. سکه‌ها، خود حکایت طولانی دارند و نشان‌دهنده تغییرات و تحولات مختلف در این سرزمین هستند. سکه‌های ضرب شوشتر موجود موزه آستان قدس رضوی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت مجموعاً ده سکه نقره بود که اهمیت و جایگاه این شهر را نزد حاکمان مختلف آشکار می‌کند. سکه‌های ضرب شوشتر از دوره حکومت عبدالملک بن مروان تا دوره شاه‌عباس اول صفوی مورد ارزیابی نویسندگان قرار گرفت. این دوره هزارساله حکایت از حیات اقتصادی - اجتماعی این شهر را بازگو می‌کند.

تفاوت‌ها و تشابهات میان سکه‌های مختلف دوره آل بویه و همچنین سکه‌های آل مظفر مورد واکاوی قرار گرفت. سرانجام می‌توان یادآور شد که صفویان اعتقادات تشیع خود را بر روی سکه‌های خود، نقش کرده و شعائر مذهبی را گرامی می‌داشتند. آل بویه و مشعشعیان علی‌رغم تشیع خود، در سکه‌ها، اشاره‌ای به این مطلب ننموده‌اند.

منابع

۱. ابن حوقل، (۱۳۶۶)، *صورة الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
۲. ابودلف، (۱۳۵۴)، *سفرنامه ابودلف*، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: زوار.
۳. بابلون، ارنست، (۱۳۵۸)، *سکه‌های ایران در دوره هخامنشی*، ترجمه ملکزاده بیانی و خانابابا بیانی، تهران: انجمن آثار ملی.
۴. بحرانی پور، علی و سجاد کاظمی، (۱۳۹۴)، «دلایل برآمدن و زوال شهرهای مسیر رودخانه کارون در خوزستان قرون ۳-۴ ه. ق.»، *فصلنامه مطالعات فرهنگی*، س ۷، ش ۲۷، صص ۱-۲۸.
۵. بحرانی پور، علی و دیگران، (۱۳۹۴)، «تأثیر فتوحات اسلامی و سیاست‌های مالی تازیان مسلمان بر کشاورزی خوزستان»، *فصلنامه تاریخ اسلام و ایران*، دانشگاه الزهراء، س ۲۵، ش ۲۷، (پیاپی ۱۱۷)، صص ۵-۳۳.
۶. بیانی، شیرین، (۱۳۸۹)، *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران*، تهران: سمت.
۷. بیانی، ملکزاده، (۱۳۷۰)، *تاریخ سکه از قدیمی‌ترین ازمینه تا دوره ساسانیان*، تهران: دانشگاه تهران.
۸. ترکمنی آذر، پروین، (۱۳۸۸)، *دیلیمیان در گستره تاریخ ایران*، تهران: سمت.
۹. رهبر، مهدی، (۱۳۷۳)، *آرامگاه‌های الیمایی گالاک شوشتر*، میراث فرهنگی، ش ۱۲.
۱۰. جزایری شوشتری، عبدالله، (۱۳۸۸)، *تذکره شوشتر*، مقدمه و تصحیح و تعلیقات مهدی کدخدای طراحی، اهواز: تراوا.
۱۱. دریایی، تورج، (۱۳۹۲)، *تاریخ و فرهنگ ساسانی*، ترجمه مهرداد قدرت دیزجی، تهران: ققنوس.
۱۲. _____، (۱۳۹۷)، *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
۱۳. دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۸۳)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشرنی.
۱۴. رضوی، ابوالفضل، (۱۳۸۹)، *شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان*، تهران: امیرکبیر.
۱۵. رنجبر، محمدعلی، (۱۳۸۷)، *مشعشعیان: ماهیت فکری-اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی*، تهران: آگاه.
۱۶. سرفراز، علی اکبر؛ آورزمانی، فریدون، (۱۳۹۱)، *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، تهران: سمت.
۱۷. کتبی، محمود، (۱۳۶۴)، *تاریخ آل مظفر*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
۱۸. کفیلی، حشمت، (۱۳۹۳)، «موزه‌های آستان قدس رضوی»، *دائرةالمعارف آستان قدس رضوی*، (۲ جلد)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۹. کریستن سن، آرتور، (۱۳۶۸)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
۲۰. کسروی، احمد، (۱۳۸۵)، *تاریخ پانصد ساله خوزستان*، تهران: دنیای کتاب.
۲۱. سیوری، راجر، (۱۳۸۸)، *تاریخ ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

۲۲. فرای، ریچارد، (۱۳۸۷)، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ترجمه حسن انوشه، کمبریج، ج ۴، تهران: امیرکبیر.
۲۳. فقیهی، علی اصغر، (۱۳۸۷)، تاریخ آل بویه، تهران: سمت.
۲۴. فراگنر، برت، (۱۳۷۹)، اوضاع اجتماعی و اقتصاد داخلی، بخش تاریخ تیموریان، تهران: جامی.
۲۵. فضل الله همدانی، رشیدالدین، (۱۳۵۸)، مکاتیب الرشیدی، تهران: بی نا.
۲۶. عزیزی یوسفکند، علیرضا؛ عزیزی یوسفکند، محمد، (۱۳۹۸)، «بررسی سکه‌های اشکانی موجود در موزه ملک»، مجله جلوه هنر، س ۱۱، ش ۳، صص ۴۳-۵۲.
۲۷. عطایی، مرتضی و دیگران، (۱۳۹۳)، «رُستقُباد خوزستان و رُستقُباد عراق بررسی جغرافیای تاریخی جای نام‌های مشابه»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۵، ش ۱۶، صص ۱۱۳-۱۳۰.
۲۸. لمبتن، آن، (۱۳۶۲)، مالک و زارع، ترجمه منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۹. لمبتن، آن، (۱۳۷۲)، تداوم و تحول در تاریخ ایران میانه، ترجمه یعقوب آزند، تهران: نشرنی.
۳۰. لسترنج، گای، (۱۳۷۷)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۱. لین، جورج، (۱۳۸۹)، ایران در اوایل عهد ایلخانان، رنسانس ایرانی، ترجمه ابوالفضل رضوی، تهران: امیرکبیر.
۳۲. کرمر، جوئل، (۱۳۷۵)، احیای فرهنگی در عهد آل بویه، ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳۳. مشیری، محمد، (۱۳۵۱)، سکه‌های آقا محمدخان قاجار، تهران: گوتنبرگ.
۳۴. معین الدین یزدی، علی بن محمد، (۱۴۰۰)، مواهب الهی در تاریخ آل مظفر، تصحیح احمد بهنامی، قم: ادبیات.
۳۵. مقدسی، ابوعبدالله، (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
۳۶. میرجعفری، حسین، (۱۳۸۸)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، تهران: سمت.
۳۷. نویدی شیرازی، عبدی بیگ، (۱۳۶۹)، تکملة الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشرنی.
۳۸. یاراحمدی، مهدی، (۱۳۸۹)، «سکه‌های دوره مغول»، رشد آموزش تاریخ، ش ۳۸، صص ۳۹-۴۲.

